

Богдан Паска

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

СЕКРЕТНІ ЗАХОДИ КДБ ЩОДО РОЗРИВУ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ТА ДІАСПОРОЮ В СЕРЕДИНІ 1970-Х РР.

Українські політичні еміграційні організації в другій половині ХХ ст. намагалися всіляко протидіяти радянському окупаційному режиму на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Із 1960-х рр. вони приділяли особливу увагу налагодженню взаємозв'язків із діячами українського дисидентського руху. Представники діаспори надавали матеріальну допомогу опозиційній творчій інтелігенції в УРСР, переправляли на Захід, друкували й популяризували твори самвидаву. Найбільш активними еміграційними організаціями у справі встановлення контактів із дисидентами були Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН), Організація українських націоналістів (солідаристів) ОУН-с та Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР). У свою чергу одним із ключових напрямків діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) УРСР було недопущення будь-яких контактів між дисидентським середовищем та діаспорянами.

У 1972–1973 рр. радянський режим здійснив масштабну хвилю арештів представників української опозиційної інтелігенції, які були учасниками національного руху. Було частково реалізовано справу групової оперативної розробки КДБ «Блок», у результаті чого за ґратами опинилися декілька десятків найбільш активних українських дисидентів. Приводом до т. зв. «генерального погрому» став арешт на початку січня 1972 р. кур'єра ЗЧ ОУН Ярослава Добоша, який мав зустрічі з інакодумцями Зіновією Франко, Іваном Світличним, Леонідом Селезненком та Стефанією Гулик¹. Хвиля репресій стала досить болючим ударом по українському національному руху, призвела до значного зменшення активності тих його учасників, яким вдалося залишитися на волі. Лідерами руху в нових умовах стали Юрій Бадзьо, Борис Антоненко-Давидович, Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична, Євген

¹ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 119–120; Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 52. Т. 3. С. 16.

та Віра Чередниченки, Михайло Горинь, Алена Пашко, Любомира Попадюк, Степан Хмара та ін.² Проте було практично розгромлено мережу поширення самвидавної літератури; окремих дисидентів вдалося залякати та примусити до співпраці з режимом. Взаємозв'язки дисидентського середовища з представниками діаспори, спроби передачі за кордон самвидаву теж майже повністю припинилися.

У наступні роки українські емігрантські політичні організації, прагнучи продовжувати підтримку антирадянського руху в УРСР, намагалися відновити контакти з дисидентами. Діаспорні структури здійснювали кампанії на захист українських політв'язнів, намагалися привернути увагу світової громадськості до проблеми репресій проти опозиційної інтелігенції в УРСР. Один із лідерів ОУН-с Ярослав Гайвас вважав, що діаспора як невід'ємна складова українського народу має надавати національному руху посильну допомогу в боротьбі проти Москви. Прямим завданням еміграційних політичних організацій на початку 1974 р. він вважав перехід «на платформу активного втручання в справи України»³.

У баченні керівництва КДБ при РМ УРСР у середині 1970-х рр. ключовою причиною подальшого функціонування українського національного руху на території УРСР після «генерального погрому» виступала саме наявність взаємозв'язків між опозиційною інтелігенцією та діаспорними організаціями. У доповідних записках на адресу партійного керівництва вищі чини КДБ доповідали про «зростаючу активність закордонних оунівських центрів, їх намагання оживити на Україні ворожу діяльність однодумців». Спроби відновлення об'єктами справи «Блок» активної дисидентської діяльності подавалися як безпосередній наслідок впливу зі сторони діаспорних організацій. Тому одним із основних завдань радянських спецслужб у контексті протистояння з т. зв. «українськими буржуазними націоналістами» була повна ізоляція українських дисидентів на території УРСР від контактів з діаспорою⁴.

Протидія взаємозв'язкам між дисидентським середовищем та емігрантськими організаціями значно активізувалася з початку 1970-х рр., коли республіканський КДБ очолив Віталій Федорчук, колишній голова 3-го Головного управління (контррозвідки) КДБ Союзу Радянських

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). ф. 16. спр. 1035. арк. 167.

³ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2017. С. 295–296.

⁴ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1043. арк. 63–64; ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 52–53; ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1054. арк. 105–107.

Соціалістичних Республік (СРСР)⁵. У подальшому керівництво радянських спецслужб продовжувало звертати особливу увагу на питання закордонного впливу на українське суспільство. Зокрема, під час Всесоюзної наради керівного складу органів і військ КДБ у травні 1975 р. голова КДБ СРСР Юрій Андропов наголосив на необхідності якомога більше уваги приділяти заходам щодо перехоплення каналів зв'язку між закордонними організаціями антирадянського спрямування і дисидентською інтелігенцією⁶. Через місяць після доповіді Ю. Андропова, 18 червня 1975 р. Колегія КДБ при РМ УРСР затвердила спеціальний дворічний перспективний план роботи 1-го і 5-го Управлінь, а також УКДБ областей республіки щодо «агентурного проникнення, розкладання, і компрометації зарубіжних ОУН і перехоплення їхніх каналів зв'язку з націоналістичними елементами в республіці»⁷.

До секретних методів КДБ відносилися використання агентурної мережі, оперативно-технічних заходи (ОТЗ), проведення оперативних ігор, а також компрометація дисидентів за кордоном. Ключовим інструментом спецслужби для виявлення і перехоплення туристичних каналів зв'язку між діаспорними організаціями та дисидентським середовищем була агентура КДБ. Найбільш дієвими були агенти, завербовані безпосередньо серед інакодумців, їх близьких знайомих, а також ті, які зуміли завоювати повну довіру об'єктів розробки. За їх допомогою каральні органи виявляли із загального числа іноземців, які прибували до УРСР, власне кур'єрів (в термінології КДБ – «емісарів») діаспорних організацій, які намагалися зав'язати контакти з учасниками українського національного руху. Під час комунікації емігрантських кур'єрів із таємними агентами до рук КДБ потрапляла інформація про цілі і завдання діаспорних організацій⁸.

Агенти КДБ відігравали дуже важливу роль під час проведення органами держбезпеки оперативних ігор із українськими емігрантськими організаціями⁹. У ході реалізації оперативних ігор симулювалася наявність на території УРСР законспірованих дисидентських організацій або груп

⁵ Сіромський Р. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Львів, 2021. С. 123.

⁶ Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н. Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов: учебное пособие. Москва, 1978. С. 134.

⁷ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2017. С. 314.

⁸ Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н. Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : учебное пособие. Москва, 1978. С. 124–135.

⁹ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 121; Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2017. С. 337.

українських націоналістів, роль учасників яких виконували перевірені агенти КДБ. Ці «групи» під контролем спецслужби намагалися вийти на зв'язок із діаспорними організаціями. Зрештою, створювалися повністю підконтрольні КДБ канали комунікації із т. зв. «ворожими» структурами української еміграції. Оперативні ігри могли тривати роками і навіть десятиліттями. У середині 1970-х рр. зусилля КДБ спрямовувалися на розвиток оперативних ігор за справами «Перевал», «Каскад», «Бумеранг», «Центр» (усі чотири велися із ЗЧ ОУН), «Міраж» (із ОУН-с), «Вир» (зі Світовим конгресом вільних українців (СКВУ)) та ін.¹⁰

Допоміжними методами, які використовувалися КДБ для ускладнення взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорою, були т. зв. оперативно-технічні заходи (ОТЗ) – використання апаратури для прослуховування (захід «Т») і таємні обшуки (захід «Д»). Помешкання більшості лідерів руху спротиву в Києві, Львові та інших містах підлягали прослуховуванню з боку КДБ. Розмови, які проводилися між дисидентами та представниками діаспори в таких приміщеннях, ставали надбанням спецслужби. У квітні 1974 р. дисидентка З. Франко, яка ще в 1972 р. змушена була піти на співпрацю з КДБ, зустрічалася на своїй квартирі із канадським туристом А. Семотюком. Під час бесіди вона намагалася реабілітувати себе перед іноземцем, про що працівники КДБ дізналися завдяки підслуховувальній апаратурі; в результаті в наступні місяці З. Франко було заборонено зустрічатися із представниками діаспори¹¹. У вересні 1975 р. через захід «Т» було встановлено, що під час чергової зустрічі З. Франко з іноземцем Кардашем (туристом із Австралії) вона вже вела себе більш «слухняно» та говорила з позицій офіційної радянської пропаганди¹². Влітку 1976 р. канадська туристка Скрипник (Ярмолюк) зустрічалася у Львові із місцевими дисидентами М. Горинем, А. Пашко та М. Косівим, намагалася дізнатися про обставини арештів поетів Ігоря та Ірини Калинців, Василя Стуса; працівники КДБ отримали інформацію про зміст розмов завдяки використанню прослуховувальної апаратури¹³.

Використання кадебістами заходу «Д» (проведення таємного обшуку) стало ключовим під час спецоперації щодо недопущення передачі за кордон № 9 самвидавного часопису «Український вісник». Підготовлений дисидентом С. Хмарою в кооперації із журналістами Олесем Шевченком та Віталієм Шевченком новий номер журналу за кордон мав передати

¹⁰ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2017. С. 317–320.

¹¹ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1035. арк. 186–187.

¹² ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 76.

¹³ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1054. арк. 109.

Роман Наконечний – продавець львівського магазину «Мистецтво». Завдяки мережі агентів працівники КДБ дізналися про це і у вересні 1975 р. здійснили на квартирі Р. Наконечного негласний обшук. Серед самвидавних матеріалів було виявлено загорнену в газету непроявлену фотоплівку. Під час перегляду плівки в лабораторії Львівського управління КДБ виявилось, що на ній знято друкований текст № 9 «Українського вісника», який був датований груднем 1974 р. Зрештою, кадебісти таємно замінили фотоплівку на квартирі Р. Наконечного іншою, ідентичною на вигляд, яка була спеціально виготовлена в лабораторії КДБ. На оновленій фотоплівці більшість кадрів було неможливо прочитати, було імітовано ознаки несправності фотоапарата. Зрештою, в результаті підступних дій КДБ цей номер часопису так і не побачив світ¹⁴.

Таким чином, контакти і взаємозв'язки між українськими дисидентським середовищем та еміграційними організаціями в баченні КДБ були одним із ключових факторів продовження функціонування на території УРСР руху спротиву радянському режиму. У середині 1970-х рр., у рамках загальної кампанії КДБ щодо посилення тиску на український дисидентський рух, значні зусилля спецслужби було спрямовано саме на недопущення контактів його учасників із представниками діаспори. Найбільш важливу роль під час перехоплення каналів зв'язку між дисидентами та діаспорою виконували таємні агенти КДБ, які часто підставлялися туристам з числа еміграції в УРСР. У такий спосіб зав'язувалися передумови для розгортання оперативних ігор КДБ із діаспорними організаціями. Допоміжну роль виконували прослуховування помешкань українських дисидентів, а також проведення в них таємних обшуків.

¹⁴ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 66; Paska B. The KGB measures against the editorial board of the restored self-published magazine "Ukrainskyi Visnyk" under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the mid – second half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*. 2022. Issue 25. P. 206.

Паска Богдан. Секретні заходи КДБ щодо розриву зв'язків між українськими дисидентами та діаспорою в середині 1970-х рр. У статті розглядається використання працівниками КДБ секретних заходів з метою розриву взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорним середовищем в перші роки після генерального погрому – масштабної хвилі репресій проти інакодумців 1972–1973 рр. Простежено особливості застосування оперативних ігор, агентурної мережі, таємних обшуків, прослуховування, які були складовою загальної кампанії КДБ щодо посилення тиску на український дисидентський рух.

Ключові слова: українська діаспора, дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), агентурна мережа.

Paska Bohdan. Secret KGB measures to break ties between Ukrainian dissidents and the diaspora in the mid-1970s. The article examines the use of secret measures by KGB officers to break ties between Ukrainian dissidents and the diaspora in the first years after the general pogrom – a large-scale wave of repression against dissidents in 1972–1973. The features of the use of operational games, an agent network, secret searches, and wiretapping, which were part of the KGB's overall campaign to increase pressure on the Ukrainian dissident movement, were traced.

Keywords: Ukrainian diaspora, dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), agent network.